

SILVIJA STAKULIENĖ

Lietuvos nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos Bibliografijos ir knygotyros centras,
K. Sirvydo 4, 2600 Vilnius, Lietuva

VACLOVO BIRŽIŠKOS GYVENIMAS IR VEIKLA 1940–1941 METAIS

Vaclovas Biržiška aktyviai įsitraukė į kultūrinį Lietuvos gyvenimą XX a. pirmaisiais dešimtmečiais ir savo veikla padėjo pamatus akademinėi lietuvių kultūros istorijos vystymosi eigai. Jis įtvirtino mokslinius metodus lietuvių bibliografijoje, susiejo ją su knygos, žurnalistikos, literatūros istorija.

Apie V. Biržiškos mokslinę veiklą ir gyvenimą yra nemažai rašę su juo dirbę ir artimai bendravę žmonės. Tačiau 1940–1941 m. laikotarpis labai mažai tyrinėtas. Išsamiausiai apie V. Biržiškos tuometinę veiklą yra rašęs V. Žukas¹, V. Maciūnas tik trumpai užsimena apie šį laikotarpį², N. Lietuvninkaitė apžvelgia V. Biržiškos vadovavinį Kauno universiteto bibliotekai (1923–1944 m.)³, V. Steponaitis ir J. Rimantas yra palikę savo rankraštinius atsimi imus, saugomus Lietuvos nacionalinėje M. Mažvydo bibliotekoje⁴.

Archyvuose dokumentuose, saugomuose Vilniaus universiteto ir Mokslų akademijos bibliotekų rankraščių skyriuose bei Centriniam valstybiniame archyve, Vilniaus universiteto ir Kauno Vytauto Didžiojo universiteto bylose užfiksuota V. Biržiškos veikla, kuri daugiausia koncentravosi Vilniuje.

1939 m. spalio mėn. Lietuvai atgavus Vilnių ir Vilniaus kraštą, tų metų gruodyje buvo reorganizuotas Vilniaus universitetas. Respublikos prezidento 1940 m. sausio 1 d. aktu iš Kauno buvo perkelti Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų ir Teisų fakultetai bei mokslinis personalas⁵.

Pirmame atkurto Vilniaus universiteto Senato posėdyje, įvykusiame 1940 m. sausio 4 d., tarp kitų svarbių klausimų buvo ir Vilniaus universiteto bibliotekos direktoriaus rinkimas. Nuspręsta kandidatų į bibliotekos direktorių siūlyti Teisų fakulteto profesorių V. Biržišką ir pateikti jo kandidatūrą tvirtinti Vilniaus universiteto valdytojiui I. Končiui. Rektoriaus aktu Nr. 37 nuo 1940 m. sausio 1 d. Teisų fakulteto administracinės teisės ordinarinis profesorius V. Biržiška buvo išrinktas Vilniaus universiteto bibliotekos direktoriumi. Jam buvo paskirtas 450 Lt mėnesinis

1 Žukas V. Lietuvių bibliografijos istorija. V., 1983. D. I.: (Iki 1940 m.).

2 Maciūnas V. Vaclovo Biržiškos įnašas lituanistikon // Aidai. 1982. Nr. 3. P. 170–187.

3 Lietuvninkaitė N. Kauno universiteto bibliotekos fondo formavimo bruožai (1923–1950 // Knygotyra. 1993. T. 19. P. 58–73.

4 LNB RS. F. 47–60.

5 VUB RS. F. 98–52.

atlyginimas, kuris buvo mokamas Vytauto Didžiojo universitete kartu su atlyginimu už Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekos direktoriaus pareigas⁶.

V. Biržiška, suprasdamas šių pareigų atsakingumą ir motyvuodamas pasirinkimą vadovauti tuo pat metu dviem didžiausiomis pagal knygų skaičių ir svarbą Lietuvos bibliotekoms, 1940 m. sausio 5 d. rašė Vytauto Didžiojo universiteto rektoriui prof. S. Šalkauskiui: "Iškėlus Teisių ir Humanitarinių Mokslų fakultetus į Vilnių, man teks ir šiaip kas savaitę važinėti į Vilnių. Dabar, sausio 4 d., Vilniaus universiteto senatas išrinko mane Vilniaus universiteto bibliotekos direktoriumi. Nors pilnai suprantu, kad pilnai negaliu dirbti vienu ir tuo pačiu metu dviejose bibliotekose, bet atrodo, kad visgi šiuo momentu būtų neleistina atsisakyti nuo Vilniaus universiteto bibliotekos vadovavimo, kada tenka visą jos [...] organizmą išjudinti iš vietos; o nuo vadovavimo Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekai aš pats nenoriu atsisakyti, nes ji man yra per daug brangi – mano rankom sudaryta. Aš tikuosi [...] jau kitais metais galėsiu apsiriboti viena biblioteka. Tų sumetimų vedamas prašau per Tamstą, ponas Rektoriau, dekanu sutikimo man [...] sutvarkyti savo darbą Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekoje, kad galėčiau tris dienas darbo Kaune ir tris dienas Vilniuje"⁷.

Tuometinis Vytauto Didžiojo universiteto rektorius prof. S. Šalkauskis sutiko ir pranešė, kad Vytauto Didžiojo universiteto Senatas pritarė jo prašymui laikinai eiti Vytauto Didžiojo universiteto ir Vilniaus universiteto bibliotekų direktoriaus pareigas.

Plačiau aptarsiu V. Biržiškos vadovavimą Vilniaus universiteto bibliotekai. Iš Senato posėdžių protokolų matyti, kad vyko intensyvus universiteto atkūrimas, buvo sprendžiama daug aktualių, pirmareikšmių klausimų, o kartu pabrėžiama ir bibliotekos svarba universiteto gyvenime.

Gavęs palikimą – Stepono Batoro universiteto biblioteką su visais jos trūkumais, nesklaidumais (blogai sukomplektuota literatūra, trūko patalpų, darbuotojų), V. Biržiška su jam būdinga energija ėmėsi veiklos. Pirmiausia jis parengė naudojimosi universiteto biblioteka taisyklės "Projektas reguliamino nustatyti universiteto bibliotekos santykiams su laikomomis fakultetuose, seminaruose ir kabinetuose bibliotekomis"⁸. Šiame projekte 20 punktų: išsamiai aptariama visa naudojimosi universiteto bibliotekos knygomis tvarka. Pirmame punkte pabrėžta, kad universiteto centrinė biblioteka ir bibliotekos, esančios seminaruose bei kabinetuose, sudaro vieną universiteto biblioteką. Apibrėžtos ir skolinimosi taisyklės – vienam asmeniui leista skolinti ne daugiau kaip 15 knygų. Taisyklės buvo griežtos. Nurodyta, kad dirbančių fakultetuose bibliotekininkų darbą tiesiogiai prižiūri kiekvieno fakulteto vyresnieji bibliotekininkai. Be jų žinios nė vienas

⁶ VUB RS. F. 98-14. L. 32.

⁷ CVA. R 856. B. 86. L. 60.

⁸ VUB RS. F. 47. A. 212.

bibliotekininkas negali palikti savo nuolatinės darbo vietos, o prireikus išeiti, turi pranešti, kur jis tuo laikui dirba ar kur ir kuriam laikui išėjęs.

Iš šių taisyklių ryškėja, kad V. Biržiška norėjo tvarkyti universiteto biblioteką naujoviškai, atsižvelgdamas į jai keliamus aukštosios mokyklos reikalavimus.

Lenkų laikais knygų fondai nebuvo didinami, biblioteka neatliko šio uždavinio, tuomet buvo perkama labai mažai knygų. Stepono Batoro universiteto biblioteka, esant minimaliam studentų skaičiui, iš visų Lenkijos universitetų bibliotekų gaudavo mažiausia lėšų. Jų vos užtekdavo darbuotojams atlyginti.

Iš vėlesnių Vilniaus universiteto Senato posėdžių protokolų ryškėja V. Biržiškos pastangos nuolat rūpintis biblioteka, darbuotojais, patalpomis. V. Biržiška, kaip direktorių, charakterizavo tas bruožas, kad jis nemėgo vyrų bibliotekininkų ir labiau pasitikėjo moterimis. Sakydavo, kad vyrai yra nepastovūs, pabuvę vienoje vietoje, greitai pereina į kitą, o moterys pastovesnės, labiau tinkančios šiai profesijai.

Vilniaus universiteto Senato 1940 m. vasario 29 d. protokole Nr. 9 V. Biržiška išdėstė savo prašymą užleisti Vilniaus universiteto bibliotekai pradėtą ir dar nebaigtą remontuoti vadinamąją Baltąją salę dubletams krauti, taip pat prašė patalpų Mainų skyriui.

Naujas etapas Lietuvos politiniame gyvenime prasidėjo 1940 m. birželio 15 d. Tarybų Sąjungai okupavus Lietuvą. Tai iš esmės pakeitė visą kultūrinį ir politinį foną, o kartu ir bibliotekos gyvenimą bei keitė jos funkcijas. V. Biržiškai teko labai sunkus uždavinys vadovauti šiuo laikotarpiu dviem didžiausioms bibliotekoms ir taikytis prie tarybinės bibliotekininkystės principų.

Nuo 1940 m. žiemos imta centralizuotai komplektuoti knygas bei periodiką. Didžiausias to laikotarpio uždavinys buvo sukolektuoti naują tarybinę literatūrą, ypač mokomąsias priemones. Buvo užsakoma nauja literatūra, komplektavimo klausimais kreiptasi į kitas tarybines respublikas.

Spalio mėn. vykusiame Vilniaus universiteto Senato posėdyje buvo svarstomos ir bibliotekos problemos. Iškilo patalpų klausimas. Bendrajai universiteto bibliotekai trūko ne tik didesnės skaityklos dėl padidėjusio studentų skaičiaus, bet ir patalpų knygoms tvarkyti bei laikyti. Rektorius M. Biržiška kalbėjo apie nenormalų universiteto bibliotekos direktoriaus atlyginimą, kuris buvo kelis kartus kaitalotas, o direktoriaus pareigas norėta prilyginti antracilėms. Apsvarstęs šį klausimą, Senatas padarė išvadą, kad tuo atveju, kai bibliotekos direktoriaus pareigas eina universiteto profesorius, jos turi būti traktuojamos ne kaip antracilės pareigos kitoje įstaigoje, o prilyginamos dekanų pareigoms⁹.

Be vadovavimo dviem aukštųjų mokyklų bibliotekoms, privalomo kurso skaitymo lituanistams Humanitarinių mokslų fakultete, V. Biržiška ėjo ir Teisių fakulteto dekanu pareigas.

⁹ VUB RS. F. 98-52. L. 13.

Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje saugomuose Humanitarinių mokslų fakulteto tarybos posėdžių protokoluose užfiksuota ir V. Biržiškos pedagoginė veikla. Jam rūpėjo gerai teorškai parengti bibliotekininkystės specialistus. 1940 m. rugsėjo 1 d. Vilniaus universiteto Humanitarinių mokslų fakultete buvo įkurta Bibliologijos katedra, o jos vedėju išrinktas prof. V. Biržiška¹⁰. Katedra turėjo tapti savarankišku skyriumi, kurio svarbiausias uždavinys – rengti bibliografus ir “aukštesnio tipo” bibliotekininkus. Buvo sudarytas mokymo planas, rengiamos programos¹¹, bet tai ir liko planuose. Naujasis skyrius turėjo pradėti veikti nuo 1941 m. rudens semestro, tačiau karas sužlugdė visus sumanymus. Katedros veikla Vilniaus universitete nutrūko. 1941 m. gruodžio mėn. ji buvo perkelta į Kauno Vytauto Didžiojo universiteto Filosofijos fakultetą. Čia V. Biržiška skaitė paskaitas (keturias teorines valandas per savaitę) iki 1943 m. kovo 15 d., kai okupantai uždarė universitetą.

Tuometinis V. Biržiškos gyvenimas buvo labai judrus. 1940 m. birželio 15 d. pažymėjime rašoma, kad Vilniaus universiteto prof. V. Biržiška gyvena Kaune ir važinėja tarnybos reikalais iš Kauno geležinkelio stoties į Vilniaus geležinkelio stotį. Todėl šis pažymėjimas duotas pristatyti Geležinkelio valdybai papigintam nuolatiniam vardiniam geležinkelio bilietui gauti¹².

Universiteto Senato 1940 m. lapkričio 27 d. posėdžio protokolas rodo, kad buvo sprendžiami universiteto mokslo personalo kategorijų prilyginimo tarybinių aukštųjų mokyklų personalo kategorijoms ir atlyginimo pertvarkymo klausimai. Bibliotekos direktoriaus atlyginimas, jei šias pareigas eina profesorius, buvo prilygintas dekanato atlyginimui (800 rb)¹³.

1941 m. pradžioje kuriantis Lietuvos TSR mokslų akademijai, Vilniaus universiteto mokslininkai sudarė jos daugumą. Mokslų akademijos tikruoju nariu buvo priimtas ir prof. V. Biržiška. Taigi norėdamas sumažinti administracinį vadovavimo krūvį, daugiau dirbti mokslo tiriamąjį darbą, V. Biržiška rašo universiteto rektoriui raštą, kuriuo prašo tarpininkauti dėl atleidimo iš Teisių fakulteto dekanato pareigų.

Labai skausmingas ir sudėtingas V. Biržiškai buvo vokiečių okupacijos laikotarpis. Nuo 1941 m. vasaros Vilniaus universitete pradėjo lankytis įvairūs pareigūnai, dauguma iš specialaus Rozenbergo dalinio Vilniuje. Prasidėjo Vilniaus ir Kauno Vytauto Didžiojo universitetų bibliotekų valymas. Buvo įsakyta sunaikinti visus leidinius ivrito ir hebrajų kalbomis. V. Biržiškai pavyko apgauti vokiečius ir išsaugoti unikalų Vytauto Didžiojo bibliotekos judaikos rinkinį bei šiek tiek išsaugoti ir paslėpti Vilniaus universiteto bibliotekos knygy.

Apie to meto sudėtingą situaciją galima spręsti iš M. Biržiškos laišku, adresuotų V. Biržiškai ir saugomų Mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyriuje. Pirmasis datuotas 1941.VII.27: “Vaclovai, universiteto biblioteka labai

¹⁰ VUB RS. F. 98-52. L. 13.

¹¹ VUB RS. F. 98-52. L. 13.

¹² VUB RS. F. 98-52. L. 13.

¹³ VUB RS. F. 98-52. L. 13.

prašo, kad pirmai progai pasitaikius atvyktum, nes čia dažnai lankosi tai vokiečiai visokiais reikalais, tai Łysakovski [buvęs Stepono Batoro universiteto bibliotekos direktorius], tai vėl kas – ir p. Eimaitytė nevisados žino, kaip pasielgti. Reikėtų taip pat dėl bibliotekos etatų nusistatyti, kad paskui neturėtum pretenzijų ir biblioteka nenukentėtų [...] geriau pačiam užėti – negu telefonu pasikalbėti [...]. Šiaip pas mus nieko ypatingo, tik dėl lenkų intrigų ir akiplėšiškumo nervai kitiems pakryksta [...]”¹⁴. M. Biržiškos laiškas, datuotas 1941.VIII.6: “Vaclovai, kada Tu atvažiuosi?! Bibliotekai yra labai sunku be Tavęs – vokiečiai vis užėina, Łysakovskis tykoja (juk mūsų čia padėtis lenkų atžvilgiu yra labai sunki – tai ne Kaunas!), tarnautojai man nieko nesako, bet ką pagavę vis teiraujasi dėl Tavo atvykimo, o ir nesu tikras, ar Eimaitytė ganėtina jiems autoritetinga – ji dirba, stengiasi, nekartą aš pas ją užsuku pasiklausti, ar nėra kokių kliūčių darbui, arba pas save iššaukiu, bet vis turiu abejonių, ar viskas padaryta. Be to pats neturiu daug laiko, nes mane čia vėrčia ir Mokslų Akademiją prižiūrėti, nes Krėveci – ypačiai 2 dienas buvus sulaikytam – nepatogu viešai jos prezidentu rodytis. Taigi, susimildamas, ar per Vaitiekūną ar kitą kurį jauną savo padėjėją kuo greičiau išsirūpink sau leidimą ir progą važiuoti [...]. Vilniečiai labai bijo filosofijos fakulteto kūrimo Kaune – kas tuomet bevažiuos į Vilnių humanitarams?! Tad gal ir bibliologiją Tau teks toliau skaityti Vilniuje [...]. Na – viso gero ir greito atvykimo pas mus. Labų dienų Oliai [...] Tavo Mykolas”¹⁵.

Esant labai sudėtingoms sąlygoms, V. Biržiška nutaria atsisakyti vadovavimo Vilniaus universiteto bibliotekai. 1941.XI.28 datuotame rašte Vilniaus universiteto rektoriui jis rašo: “Pasitraukdamas iš Vilniaus universiteto bibliotekos direktoriaus pareigų, laikau savo pareiga priminti, kad šiuo metu Vilniaus universiteto biblioteka yra didžiausia Lietuvoje [...] su labai painia organizacija, visur labai nevienodai sutvarkyta. Apsiemęs nuo 1940 m. pradžios jai laikinai vadovauti, tuojau pradėjau jos perorganizavimą ir katalogų suvienodinimo darbą, tačiau tas darbas ilgam laikui užsitęsė. Tiek kasdieniniam bibliotekos darbui, tiek jos tolimesnio organizavimo reikalu yra būtina reikalinga, kad šiai bibliotekai vadovautų geras specialistas savo srityje ir geras organizatorius [...]. Tarp universiteto dėstytojų nežinau nė vieno, kuris nors [mažame?] lygyje tuos reikalavimus atitiktų [...] siūlyčiau atkreipti dėmesį į bibliotekininkus nedirbančius universitete [...] [siūlo] dabartinį [Kauno] Valstybinės centrinės bibliotekos direktorių p. Rimantą, kuris ligi šiol pasirodė [...] puikus organizatorius.”¹⁶

1941 m. gruodžio 1 d. švietimo generalinis tarėjas P. Germantas atleido V. Biržišką iš Vilniaus universiteto bibliotekos direktoriaus pareigų. Šios bibliotekos direktoriumi tapo Humanitarinių mokslų fakulteto prodekanas doc. V. Maciūnas, dirbęs iki universiteto uždarymo 1943 m.

¹⁴ MAB RS. F 163-255. L. 2.

¹⁵ Ten pat. L. 3.

¹⁶ CVA. R 856 – B 86. L.122.

V. Biržiška atsisakė visų pareigų Vilniuje ir švietimo generalinio tarėjo 1941 m. lapkričio 28 d. įsakymu nuo 1941 m. gruodžio 1 d. buvo perkeltas į Vytauto Didžiojo universiteto Filosofijos fakultetą Bibliologijos katedros vedėju¹⁷.

Taip baigėsi labai intensyvi V. Biržiškos veikla Vilniuje ir visas jėgas jis skyrė Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekos tolesniam vadovavimui bei dėstyimui Filosofijos fakultete.

Šiuo 1940–1941 m. laikotarpiu išryškėjo nepaprasta, tiesiog vulkaniška V. Biržiškos veikla. Sunkiui Lietuvai metu tik tokia asmenybė kaip V. Biržiška galėjo būti Lietuvos kultūrinio gyvenimo priešakyje.

Įteikta 1996m. gruodžio mėn.

SILVIJA STAKULIENĖ

V. BIRŽIŠKA IN 1940–1941

Summary

V. Biržiška's activities are noted in the archival documents, that can be found in the manuscripts departments of libraries of Vilnius University and Academy of Science and in the Central State archives.

On January 1, 1940, V. Biržiška was elected the director of Vilnius University Library. At the same time he ran the library of Vytautas the Great University. V. Biržiška, being the director of Vilnius University Library, has prepared new rules for readers how to make use of the library, looked after the librarians' financial matters, tried his best in seeking for better premises. On his own initiative on September 1, 1940, in the Faculty of Humanitarian Sciences there was established the chair of bibliography and V. Biržiška was elected its chairman. The plan and teaching programme were prepared but the World War II broke off all his projects.

After the Germans had occupied Lithuania, V. Biržiška went through a very complicated period of his life. As he was not able to run the two greatest libraries of Lithuania, on November 28, 1941 he retired from the duties of the director of Vilnius University Library. He went to Kaunas and ran Vytautas the Great University Library.

Only such personality like V. Biržiška could run the two greatest libraries in 1940–1941, at such a difficult period in the history of Lithuania.

¹⁷ Ten pat. L. 119.